

ПАМ'ЯТКИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ГРЕКІВ У НІЖИНІ

Купецька фура. Малюнок XVII ст.

Ніжин по праву вважають одним з наймальовничіших міст Лівобережної України. Воно справді вражає величністю та численністю храмів. Справжніми окрасами історичного центру стародавнього Ніжина ось вже близько трьох століть залишаються архітектурні перлини – грецькі церкви Архістратигів Михаїла й Гавриїла та Всіх Святих, які утворюють єдиний історико-культурний комплекс. Драматичною та насиченою подіями була історія цих храмів. Нероздільно пов'язана вона з діяльністю грецької громади, що існувала в Ніжині протягом XVII-

XIX ст. і була, за висловом академіка ВУАН Костянтина Харламповича, справді унікальним явищем в історії не тільки України, але й усієї Російської імперії.

Поява грецьких переселенців у Ніжині була викликана драматичними обставинами втрати народом Греції національної і державної незалежності. Коли у 1453 р. війська турецького султана Магомета II захопили столицю Візантійської імперії місто Константинополь, для православного народу Еллади настали нелегкі часи османської окупації. Щоб врятувати національну культуру, рідну мову та православну віру, тисячі греків емігрували на сусідні землі. Переселяючись у країни Східної Європи компактними групами, вони будували там церкви та монастирі, при яких відкривали школи, бібліотеки, створювали православні братства.

У середині XVII ст. велика грецька колонія виникає у Ніжині. Її появі в значній мірі сприяли часті подорожі до Москви грецького духовенства, слідом за яким тягнулися й численні купецькі обози. Греки обрали це невеличке полкове місто саме тому, що Ніжин в ті часи був важливим центром посередницької торгівлі на великому шляху з Києва до Москви. У XVII-XVIII ст. тут перетиналися сухопутні торговельні шляхи, що з'єднували Москву, Сибір та Поволжя з торговими містами України, Литви, Польщі, Німеччини, Криму і далі вели до країн Європи, Балканського півострову, Середземномор'я та Близького Сходу [1].

Прагнучи залучити грецьких купців до активної торгівлі в містах України, гетьман Богдан Хмельницький у 1657 році видав кілька універсалів, якими звільнив їх від підпорядкування місцевому уряду та надав право вільної

торгівлі при умові сплати податку гетьманському «екзактору». Так, в універсалі від 2 травня 1657 року проголошувалося: «Всім вобець и кождому зособна, кому о тим відати належит, а меновите: паном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всему товариству..., также атаманом городовим, войтом, буристром, и на якої колвек услуже нашої будучим людем, доносимо до ведомости, и ж мы, приохочуючи греков купцов, абы в сторону нашу з розными товарами прыежджаючи выгодою людем были, міти хочем и сурово розказуем, а жебы жаден по

Грецькі храми Ніжина

містах и містечках українних, гандле отправуючих альбо перемешкиваючих, до права полковницького, козацького и міського потягать не важилса... Але абы, яко звычай єсть в чужих краях, сами межи собою в справах купецких вишеякие sprawy розсужали и челядь выкročную судили и подлуг заслуг карали, а еслибы кто з полковников наших, албо з инних предложоних важылса неналежне втвое втручать и трудность яковую додавать, такового мы срогок будемо карать». Другий універсал, датований 16 червня 1657 року, виданий персонально «людем купецким» Павлу та Стефану Юрійовичам «Керечыном», декларував: «...абы гандле по містах и містечках українних и всюды з отбыром старых и набырем свіжих товаров безмытне было отправовать. Пилно теды... и сурове навпоминаем, абы оных так по дорогах, гостинцах беспечне пропуцали..., наименіше перешкоды не чинили, подачок неслушных не вимагали, а поготовю шарпанины и неслушного здріства ділать не важилісе. Але абы оддавши екзакторові нашіму належачую повинност, до жадного розных екзакцый плаченя примушаны не были». Обидва універсали зберігалися в архіві Ніжинського грецького магістрату [2].

Зацікавленість гетьмана Б.Хмельницького в активізації грецької торгівлі в межах Лівобережної України мала свої причини. Майже 9 років на теренах Гетьманщини точилася кровопролитна визвольна війна проти польського панування. «Покозачення» більшої частини чоловічого населення стало причиною занепаду як сільського господарства, так і міської кономіки. У занедбаному стані була й сухопутна торгівля, яку до 1648 року в Україні практично повністю тримало в руках єврейське купецтво. Отже, грецьких купців, що активно привозили в Україну та Московію східноєвропейські та близькосхідні товари, гетьман Б.Хмельницький небезпідставно вважав потужним засобом пожвавлення економічного життя та реальним джерелом поповнення скарбу новоствореної козацької держави.

Згодом адміністративну автономію ніжинських греків підтверджували своїми універсалами й інші гетьмани: І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, І. Самойлович, І. Мазепа, І. Скоропадський, Д. Апостол. У дружніх стосунках з Грецією українські гетьмани бачили не тільки запоруку економічного розвитку держави, але й шукали захисту православної віри

спочатку від зазіхань польського католицизму, а згодом – і від намагань московського уряду підпорядкувати собі незалежну Київську митрополію. В архіві Ніжинського грецького братства та магістрату свого часу зберігалось 57 гетьманських універсалів, царських та архієрейських грамот, якими в різні часи стверджувалися права та вольності ніжинських греків [3].

Вже у 1679 р. ніжинські греки, які склали досить численну групу міського населення, звернулися до духовної та світської влади з проханням дозволити побудувати в Ніжині свій православний храм. Це звернення вони мотивували тим, що змушені відвідувати місцеві церкви, але не розуміють «*руського набожества*», тобто слов'янської церковної служби, і тому не можуть «*священникам виразне сповідувати гріхи свої*». Видатну роль в історії Ніжинського грецького братства відіграв його засновник священник Христофор (або Христодул)

Грецький священник

Димитрієв, який став ініціатором цього звернення. Саме йому і належить честь заснування в Ніжині «*хрестоносного*» братства, організації грецької православної парафії та будівництва перших грецьких храмів [4].

На жаль, про отця Христофора сьогодні ми знаємо дуже мало. З'явився він у Ніжині у 1677 р. і походив з Півночі Греції «*з єпархії Навпакту і Арти, з села, названого Ангелокастро*» (на острові Корфу – *О.М.*). Він залишив батьківщину внаслідок переслідувань, яких зазнав від турок, або, як пізніше сам писав, «*побачивши від бусурман велику нагість*». Оселившись в Ніжині, грецький священник спочатку увійшов до причту Миколаївського собору, який тоді відвідували ніжинські греки. Але через часті конфлікти з місцевими священниками та парафіянами він невдовзі став клопотатися про виділення греків в окрему громаду та про будівництво храму, в якому греки змогли б здійснювати богослужіння рідною мовою та за звичайними для них канонами.

Одержавши у 1680 р. благословення від Константинопольського патріарха Якова та Чернігівського архієпископа і блюстителя Київської Митрополії Лазаря Барановича, він розпочав будівництво дерев'яного храму на честь архістратигів Божих Михаїла та Гавриїла.

Окрім клопоту будівельних робіт на плечі отця Христофора лягло чимало інших складних проблем. Грошей, виділених громадою на будівництво, вистачило лише на зведення стін цього великого храму. Щоб довести справу до кінця, отець Христофор позичив чималу суму грошей, і тому у 1684 р. ніжинські греки, отримавши згоду гетьмана Івана Самойловича, відрядили двох своїх представників задля збирання пожертв та милостині на завершення будівництва. Щоб оздобити храм та спорудити в ньому іконостас, священник

Універсал гетьмана І.Мазепи ніжинським грекам 1696 р.
(Синодик Ніжинського грецького братства, ІР НБУВ)

церков, у 1687 р. релігійна громада Ніжинських греків оформилася у церковне братство, статут якого написав сам Христофор Димитрієв. В заснуванні братства активну роль відіграв гетьман Іван Степанович Мазепа, відомий своїм благодійництвом та прихильністю до створення нових духовних та освітніх закладів. Пракично вже через півтора місяці після свого обрання, 13 вересня 1687 року, гетьман видав ніжинським грекам оборонний універсал, у якому підтверджував усі права, надані його попередниками, та особливо наголошував: «...Супликовали до нас учтивіи купцы греческие, в Ніжині найдуючиєся, просячи усилонне, абысмы им позволили о ділех купецких, и о всяких межи ними діючихся справах, также и о трафунковых межи челяди их проступствах и заводах самым судитися... Теды мы яко прозбе их учтивых купцов усилонной давши у себе містце..., діла их купецкие, и всякие sprawy самым межи собою расправовати, и всякие заводы и звады люб межи товариством их... судити и успокоивати позволяем; тылько мают они и повинни будут в трудных справах и криміналох подобных до суду нашего Енерального войскового удаватися...» Окремо гетьман підкреслював: «... абы от жадного межи их и от челяди их ничего такого не походило, чтобы з кривою и прихростю ніжинским albo инным обывателем» [6].

Невдовзі, 18 грудня 1687 року, І.Мазепа надає ніжинським грекам, «чесному

Христофор особисто неодноразово звертався за фінансовою допомогою до місцевих купців, урядовців та церковних ієрархів. Двічі він їздив і до Москви, де одержав певні кошти і від царів Івана та Петра Олексійовичів [5].

Працею та невтомними клопотаннями священика Христофора будівництво вдалося успішно завершити. Результати виправдали усі попередні клопоти: коштів надійшло стільки, що їх вистачило на те, щоб збудувати поряд з дерев'яним храмом архангелів Михаїла і Гавриїла ще одну муровану церкву на честь Всіх Святих. У 1696 році будівництво та оздоблення храмів було вже завершене і вони відкрили двері для віруючих парафіян.

В процесі будівництва

отцу Христофору и всему церковному братству» ще один універсал, на цей раз з дозволом «на выставлене церкви и на отправоване в ней греческим свойственным их языком». З цього документу вже бачимо у Ніжині збудовану греками церкву, яку вони «власным коштом и старанем своим... оздобне не тылко деревом выстановили, але и мурами выстановити стараются». Гетьман звільняв грецьку громаду і збудовану нею церкву від втручання будь-яких світських та духовних осіб, щоб вони «не труднили в их порядок своим вступованем» [7].

У 1696 р. священник Христофор Димитрієв започаткував реформування ніжинського грецького братства. Ніжинські греки звернулися до Київського митрополита Варлаама Ясинського з проханням затвердити статут грецького братства та привезли йому особливого рекомендаційного листа від гетьмана. Тоді ж вони отримали від митрополита благословення на створення при Братстві школи для навчання дітей грецького і слов'янського письма, та шпиталю «для препитания убогих и недужих» членів громади. А 19 квітня 1696 року гетьман І. Мазепа власним універсалом задекларував реформу Ніжинського грецького церковного Братства та підтвердив усі права грецьких поселенців, надані гетьманами-попередниками. Беручи ніжинських греків під особисту охорону та надаючи їм право безпосередньо апелювати для вирішення різних справ до гетьманської канцелярії («а чого самим им вершити будет неудобно, з тим до звірхности нашей гетманской удаватися и апеллювати, а от нас декрет приймвати мають»), Іван Мазепа звертався до місцевих ніжинських урядовців, козаків, міщан та греків-купців із закликом «зберігати братську християнську любов, не заподіювати нікому жодної кривди та прикрості, додержуватися у спільному житті взаємної приятельської згоди, що є потрібним для збереження окраси та цільності усього міста Ніжина» [8].

Враховуючи той факт, що І.Мазепа був визнаним меценатом і надавав церквам значні пожертви, то, можна думати, ніжинські греки також отримували від нього матеріальну допомогу на будівництво та оздоблення своїх храмів. На жаль, безпосередніх документальних свідчень про це ми сьогодні не маємо, оскільки гетьманські архіви у своїй більшості або були знищені, або вивезені до Москви після розгрому гетьманської резиденції м. Батурина у 1708-1709 рр. Але відразу ж після смерті гетьмана 1709 р. спеціальна старшинська комісія склала докладний реєстр пожертв і видатків І. Мазепи на різні благодійні цілі. Зокрема в цьому унікальному документі зазначалося: «Не могла старшина підрахувати щедрих пожертв Мазепи на милостині монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, архімандритам й іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Волощини, Сербії, Болгарії, Польщі й Литви, на Україні чужинцям, духовній старшині, різним церквам, українським монастирям, ченцям, студентам і бранцям». Беручи до уваги особисту участь гетьмана в утворенні Ніжинського грецького братства та інші відомі нам його подарунки, що зберігалися в Ніжині, можна впевнено говорити, що І. Мазепа був одним з найголовніших меценатів ніжинських грецьких храмів [9].

Співпраця гетьманської адміністрації гетьмана Івана Мазепи з ніжинськими греками полягала не тільки в тому, що генеральний військовий скарб збирав з грецьких комерсантів фіксований податок, натомість захищаючи майнові та судові права грецької спільноти. Іван Мазепа як

досвідчений політик активно використовував грецьких купців для виконання делікатних дипломатично-шпигунських місій та торговельно-фінансових операцій на Балканах. Так, загальновідомим є факт, що довіреною особою гетьмана Івана Мазепи був ніжинський грек Тимофій Згура-Стиглієв («ніжинський козак», «покозачений грек», за деякими даними – значний військовий товариш). Маючи в Ніжині двір, грек Т.Згура також володів маєтностями у с. Переясловка Прохорської сотні Ніжинського полку. 1708 року за особливі заслуги гетьман передав йому в оренду маєток Згуровка у Яготинській сотні Переяславського полку. Неодноразово під виглядом комерційної діяльності Т.Згура їздив за дорученням Мазепи до Москви, Греції, Молдавії та Туреччини (відомі такі поїздки 1697, 1703 та 1708 років). На думку О.Оглобліна, саме через Згуру після 1708 року відбувалися надзвичайно важливі контакти І.Мазепи з турецькими урядовцями у справі допомоги Туреччині проти Росії. Тимофій Згура був обізнаний у намірах Мазепи відірвати Україну від Російської імперії царя Петра I та був активним їх прихильником. Дипломат та особистий довірник Мазепи ніжинський «покозачений грек» Згура-Стиглієв був важко поранений під час військової сутички в ході однієї з дипломатичних місій і невдовзі, наприкінці 1708 року, помер у Ромнах у ставці гетьмана та шведського короля Карла XII [10].

Ніжинське Грецьке «Хрестоносне» Братство та діючі при ньому церкви, школа та бібліотека на тривалий час стають важливими осередками грецької культури не тільки в Україні, але й в усій Східній Європі. Тут знаходять притулок найвидатніші діячі грецької діаспори. Історичні джерела зберегли для нас імена багатьох з них. Близько трьох десятиліть в Ніжині жив митрополит Філіппісійський та Драмський Софроній, відомий під прізвиськом Македонського. Він був не тільки свідком бурхливих подій часів «Руїни», але й сам брав активну участь у політичному житті України тих часів, зокрема у відомій «Чорній» раді 1663 р., коли в Ніжині відбулися драматичні вибори гетьмана Лівобережної України. Запідозрений московським урядом в підбурюванні українців проти Москви, він був 1661 року викликаний до столиці і допитаний у Посольському приказі. Митрополит Софроній активно допомагав священнику Христофору Дмитрієву у створенні грецького братства, і, знаючи його ще з часів перебування у Греції, позитивно атестував перед архієпископом Лазарем Барановичем. У бібліотеці Ніжинського грецького братства зберігалися кілька книжок, що належали митрополиту Софронію [11].

У 1685 р., на шляху до Москви, в Ніжині зупинялися відомі просвітителі брати Софроній та Іоанікій Ліхуди, засновники Московської Слов'яно-Греко-Латинської академії, відомі своїм просвітництвом та співпрацею з видатним вченим, філософом, письменником і педагогом, місцеблудителем патріаршого престолу митрополитом Стефаном Яворським [12].

Близько 1689 р. в парафіяльній школі Ніжинського грецького братства вчителював архімандрит Діонісій з грецького міста Яніни. Ніжинській грецькій громаді він залишив унікальну бібліотеку (понад 70 томів) книг філософсько-богословського та світського змісту. Серед рукописів Діонісія були теологічні трактати Феофіла Коридалева, тексти лекцій та збірки віршованих поем та гімнів Гомера тощо. Вивчаючи примітки на полях рукописів Діонісія вчені в

загальних рисах реконструювали біографію цього видатного вченого-просвітителя доби пізнього еллінізму. Вони з'ясували, що Діонісій був надзвичайно освіченою людиною, добре знав давньогрецьку та латинську мови, студіював філософію та богослов'я в університетах Венеції, Падуї, Риму, подорожував в Англії та Голандії. У 1670-х роках він жив у Константинополі та займав посаду великого протосінкела (келійника-помічника) при дворі Вселенського патріарха Досіфея, а у 1680-х роках, до переїзду в Ніжин, вчителював у Валахії. Надзвичайну цінність Діонісієвої бібліотеки засвідчує той факт, що про її долю особисто піклувався гетьман Іван Мазепа. Невдовзі Діонісій був змушений залишити Ніжин, одержавши посаду архимандрита Нікольсько-Македонського

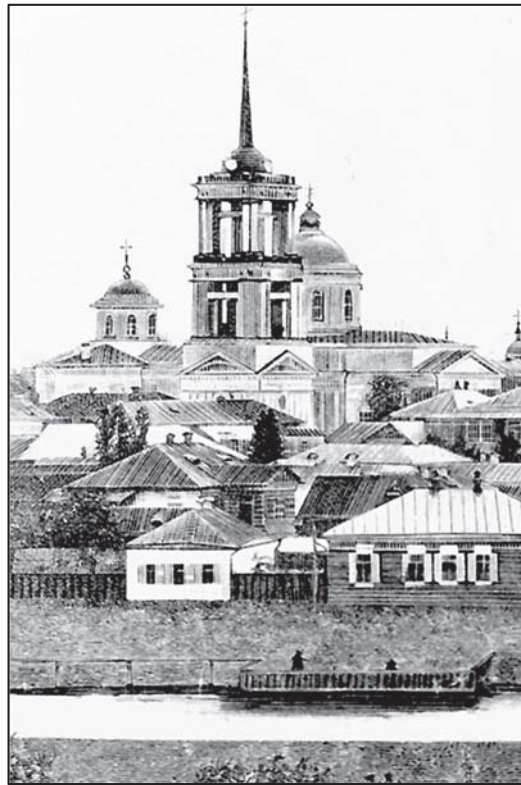
монастиря, а безцінна бібліотека його була вивезена до Москви. 31 січня 1690 року гетьман особисто отримав наказ від царів Петра та Івана Олексійовичів: «сыскать в Нежине греческие книги, которые оставил Македонския земли Николаевского монастыря архимандрит Дионисий у греченина у Зофиря, или у кого он Исофирь скажет; а сыскав и описав их именно, как которая именуется, прислать в Севск к воеводам». Клопотами Івана Мазепи ці книги були такі знайдені «в двух коробьях в греческой церкви». 22 лютого 1690 року гетьман надіслав до Севська в супроводі батуринського козака І. Ігнат'єва «греческие книги да тем книгам прописную роспись». Від того часу рукописи ієромонаха Діонісія зберігаються в Москві, у Центральному державному архіві давніх актів [13].

У бібліотеці Ніжинського грецького братства, крім рукописів Діонісія, зберігалося чимало інших унікальних книг, серед яких – рукописні грецькі Євангелія XI-XII століття на пергаменті з власноручними примітками візантійського імператора Феодосія, розкішно оздоблені золотом і кольоровими мініатюрами «молдовлахійські» євангелія XVI століття, богослужбові рукописні книги та стародруки, подаровані братству фундатором священиком Христофором Дмитрієвим та його наступниками. Заслугує на увагу рукописний «Октоїх» на крюкових нотах 1671 року, що належав Константинопольському патріарху Діонісію. Дарчий напис свідчив, що цю книгу патріарх особисто подарував «митрополиту руському» Стефану Яворському. Був у бібліотеці і особистий подарунок Івана Мазепи – Євангеліє, видане арабською мовою на гетьманські кошти в сирійському місті Алеппо та прикрашене його родовим гербом. Ці рідкісні книги, серед яких є чимало справжніх зразків середньовічного книжкового мистецтва, зараз зберігаються у фондах інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [14].

Арабське Євангеліє гетьмана І.Мазепи

Чимало святинь та церковних реліквій містилося в ризниці Ніжинського грецького братства. Слід відзначити велику кількість стародавніх ікон грецького та місцевого письма у срібних ризах, великий срібний напрестольний хрест, виготовлений 1636 року в місті Яніна, дерев'яний різблений хрест зі шматочками «животворчого дерева» а також багато оздоблену дорогоцінним камінням плащаницю, на якій золотом по білому атласу вишито зображення Спасителя. Грецький напис на плащаниці свідчив, що виготовлено її працею та старанням грецького священника Христофора за гетьманування Івана Мазепи у 1692 році [15].

Грецькі храми в Ніжині. Літографія поч. ХХ ст.

Церковне та громадське життя грецької спільноти Ніжина базувалося на стародавньому звичаєвому «грецькому праві», кодифікованому ще у XIV столітті Костянтином Арменопуллом. Ці закони, записані в книзі «Прохірон» або «Шостикнижжя», дбайливо зберігалися членами братства в особливому міцному футлярі. Згідно зі статутом Ніжинського грецького церковного братства 1697 року, до братства входили всі бажаючі греки та негреки, що знали грецьку мову, але правом голосу при виборах керівного органу («Ради 12-х») користувалися тільки чоловіки віком понад 20 років, які сплачували щорічно грошові внески на церкву. Грецькі храми в Ніжині перебували під особливою охороною Вселенського Константинопольського патріарха та підпорядковувалися виключно Київським митрополитам, а місцевій церковній та світській владі заборонялось втручатися у духовні справи ніжинських греків. Храми відігравали важливу роль не тільки в духовному, але й громадському житті грецької громади. На церковному дворіщі регулярно збиралися братчики, щоб вирішувати всі важливі справи: обирати священників та ктиторів церкви, членів братського суду, а з 1785 року - бургомистрів та членів органу місцевого самоврядування – грецького магістрату. Там же відбувалися «братські канони» - великі громадські свята та урочистості. Гроші з церковної скарбниці часто видавалися в борг купцям, а за рахунок відсоткових прибутків братство надавало допомогу збіднілим членам громади та сиротам, утримувало школу та шпиталь, виділяло кошти на придане дівчатам зі збіднілих грецьких родин тощо [16].

Постійне зростання грецької громади в Ніжині та збір достатніх коштів дозволили грекам розпочати у 1714 році перебудову дерев'яної Архангело-Михайлівської церкви. За дозволом гетьмана Івана Скоропадського на місці попереднього дерев'яного храму вони заклали мурований фундамент. Будівництво тривало понад 10 років, його завершив у 1729 році священник Микола Бошняк (Босняк). Останній і був ктитором храму протягом 1719-1739 років. 28 травня 1731 року храм освятив митрополит Київський Рафаїл Заборовський. Ця урочиста подія в житті ніжинських греків увічнена написом на мармуровій дошці, яка і досі зберігається в інтер'єрі храму. «Приходський літопис» грецької Михайлівської церкви початку XIX ст. так подає зміст цього меморіального напису: «Воздвигнут сей храм Архистратигов Михаила и Гавриила при ктиторстве господина Миколая Михайловича Босняка, коему храму заложено основание из согласия всех братьев 1714-го году, и оставалась без производства работ до 1725 года. Затем, продолжая работу, окончен в 1729 году, и по приезде из Киева архиерея господина Рафаила, освящен в 1731-м году расходами братьев» [17].

Грецька епітафія 1720 р.
з Михайлівської церкви

Документи 30-х років XVIII століття засвідчують існування в Ніжині Грецького Михайлівського монастиря. А вже у 1760-х роках розпочалася реконструкція мурованої Всіхсвятської церкви, храм деякий час існував як монастирська трапезна, але невдовзі його розібрали «за ветхостію». На його місці заклали глибокий мурований підвал, звели міцні стіни першого поверху. Але внутрішні суперечки, що точилися між ніжинськими греками, перешкодили будівництву. Припинилося надходження коштів на будівельні роботи. Лише у 1800 році греки змогли нарешті повернутися до відбудови Всіхсвятського храму, але оскільки первісний проект за цей час було загублено, вони запросили до співпраці відомого чернігівського архітектора Антона Карташевського. Невдовзі остаточно складається цілісний архітектурний ансамбль Грецьких храмів до якого, за описом початку XIX століття, входили: «колокольня, которая построена 1805 года тщанием Нежинского греческого общества, и каменная с штакетом железным и тремя железными воротами ограда», а також «девять каменных палаток в церковной ограде и один под летнюю церковь погреб» [18].

Сучасники високо оцінили дбайливість ніжинських греків щодо новозбудованої Всіхсвятської церкви. Надзвичайно цікавими для нас є свідчення володимирського генерал-губернатора князя І. М. Долгорукова, який двічі (у 1810 та 1817 роках) відвідав Ніжин та залишив докладні описи

своїх мандрівок. Звернувши увагу на ніжинських греків як головну достопамятність міста, допитливий мандрівник докладно описав їхній побут, магістрат, кав'ярню, клуб, і, звичайно ж, грецькі храми: *«Поміж новими будівлями можна виділити Грецьку церкву. Вона схожа на усі новітні собори, які ми бачили в Одесі та Херсоні. Іконостас та оздоблення церкви – у грецькому стилі... Дзвінниця гарна та наскрізна. На жаль, поскупились греки зробити з третім уступом ще один поверх. Вона була б тоді взірцевої краси...»* Неприємно вразив мандрівника той факт, що у величезному підвалі церкви практичні греки зберігали вино, яке потім продавали на ніжинських ярмарках. Вдруге прибувши до Ніжина через сім років, ближче познайомившись з містом і його мешканцями та відвідавши вечірнє богослужіння у Всіхсвятській церкві, мандрівний князь був вражений красою храму та залишив схвальний відгук: *«Храм дуже великий та утримується зо всією благопристойністю. Змальовуючи його, я повинен поставити набагато нижче у всіх відношеннях наші (тобто російські – Авт.) не тільки парафіяльні, але й численні навіть соборні храми. Яка чистота та охайність! Усі панікадила були запалені свічками та лампадами. Ченці, з яких один з острова Крит, служать благоговійно та пристойно. На крилосі по одному дячку, співають не поспішаючи та без метушні. Біля них стоять у два ряди школярі Грецького училища, деякі з них читають псалми та навчаються грецьким співам... Все пристойно, все священико, і зізнаюсь, якби я розумів грецьку мову, то переважно став би ходити до всякого Богослужіння в Грецьку церкву... Греки не жаліють коштів на утримання свого храму: витрачають великі гроші. Кожні три роки вони запрошують з Греції та Царєграда своїх священиків. Зараз у них три ченця та ієродиякон»* [19].

Останній яскравий період в історії Ніжинського Грецького Братства припадає на кінець XVIII - першу чверть XIX століття, коли під впливом ідей просвітництва в Греції поширюється національно-визвольний рух проти османських завойовників. Яскравими представниками грецького національно-визвольного руху в Ніжині в цей період були такі видатні просвітителі, як Зой Каплані, Манфо Різари, Георгій Кромміда, брати Анастасій, Зой та Микола Зосими. За ініціативою грецької громади в Ніжині у цей час будуються Грецьке Олександрівське училище (1816 р.), Церква Костянтина та Олени на Грецькому кладовищі (1819-1821р.р.), мурований інвалідний будинок на колишньому Грецькому подвір'ї по вул. Московській (1821р.). Заможні грецькі купці жертвували значні кошти на відкриття нових православних храмів, училищ, бібліотек, музеїв, лікарень та богоугодних закладів, фінансували видання богословської просвітницької та класичної літератури. Продовжуються великі пожертви і на утримання грецької Всіхсвятської церкви. Так заможні купці та меценати брати Зосими поклали чималі суми грошей до банку на ім'я старост грецьких храмів Ніжина, щоб громада могла утримувати найбільш необхідних членів братства та регулярно купувати свічки для великого панікадила Всіхсвятського храму [20].

У 30-х роках XIX століття прискорюється занепад Грецького братства в Ніжині. Це пов'язане було з тим, що внаслідок імперських реформ російського самодержавства Ніжин з великого полкового міста та важливого центру торгівлі поступово перетворився на глуху провінцію, після перемоги в Греції національно-визвольної революції та проголошення у 1830 році державної

незалежності ніжинські греки поступово починають повертатися на історичну батьківщину або переселятися до великих портових міст на півдні України та Росії. В Ніжині залишилися тільки ті, хто не мав коштів на переїзд та породичався з місцевими жителями. Якщо у 1746 році в Ніжині нараховувалось 1800 греків, у 1782 році - близько 765, то у 1869 році їх вже було не більше 365 чоловік.

У зв'язку із поступовим зменшенням кількості греків змінювався й статус грецьких храмів. 1785 року, під час адміністративної реформи Катерини II, Ніжин з усіма церквами і монастирями, який раніше входив до складу Київської Митрополії, був підпорядкований архієпископу Чернігівському. Але грецькі храми були залишені в колишньому їхньому стані, тобто - під захистом самого Київського митрополита. Але згодом, втративши зверхність Константинопольських патріархів та Київських митрополитів, у 1839 році грецька церковна громада Ніжина, була передана у відання архієпископу Чернігівському, а з 1855 року - приписана до Ніжинського Благовіщенського монастиря [21]. У 1872 році, в ході так званої «міської реформи» російського самодержавства, самоврядування грецької громади остаточно було скасоване офіційним наказом Правительствующого Сенату, а все майно та капітали її передані міській громаді Ніжина. У загальне користування мешканців Ніжина перейшли й грецькі Всіхвятська, Михайлівська та Костянтіно-Оленинська церкви, але за давньою традицією їх продовжували відвідувати нащадки ніжинських греків...

Джерела та література:

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - М., 1851. - с. 478-479.
2. Федотов-Чеховский А. Акты нежинского греческого братства и магистрата. - К., 1884. - с. 43.
3. Федотов-Чеховский А. Вказ. праця. - с. 55
4. Харлампович К. Нариси історії грецької колонії в Ніжині // Записки іст.- філ. відділу ВУАН. - К., 1929. - кн. 24 - с. 12-15.
5. Дмитриевский А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии// Православное обозрение. - 1885, февраль. - с. 370-400.
6. Федотов-Чеховский А. Вказ. праця. - с. 54.
7. Федотов-Чеховский А. Вказ. праця. - с. 56.
8. Федотов-Чеховский А. Вказ. праця. - с. 55-57.
9. Пам'ятки України. - 1991. - № 6. - с. 20-21.
10. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. - с. 162; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К.: «КМ Академія», 2004. - с.144-145.
11. Дмитриевский А. Вказ. праця. - с. 370-400.
12. Сменцовский М. Братья Лихуды. - Спб., 1899. - с. 53-55; Фонкич Б. Греческо-русские культурные связи в XV-XVII вв. - М., 1977. - с. 199-201.
13. Фонкич Б. Вказ. праця. - с. 199-201; Лихачев Н. Библиотека и архив московских государей. - Спб., 1894. - с. 54 -55; Белокуров С. Обиблиотеке московских государей. - М., 1892. - с. 51-56.
14. Институт Рукопису Національної Бібліотеки ім. В. Вернадського (ІРНБУВ). - ф.

301 (КДА). - №№ 21, 24, 36, 43, 65, 78, 79, 80, 81, 84, 114, 117, 141, 180, 374, 411; Дмитриевский А. Описание рукописей... // Труды КДА. - 1885. - кн. 7, 8, 9.

15. Шафонский А. Вказ. праця. - с. 467; Дмитриевский А. Греческие нежинские храмы... - с. 370-400.

16. Харлампович К. Вказ. праця. - с. 21-25.

17. НФ ДАЧО. - ф. 1249, - оп.1 - № 128 - арк.1 - 4(зв).

18. НФ ДАЧО. - ф. 1249, - оп.1 - № 128 - арк. 4.

19. Долгоруков И. Славны бубны за горами, или путешествие мое кое-куда 1810 г. // ЧИОИДР. - 1896. - кн. III. - с. 308-309; Його ж: Путешествие в Киев в 1817 г. // ЧИОИДР. - 1870. - кн. II. - с. 171-173.

20. Морозов О., Костенко І. Брати Зосими // Сіверянський літопис. - 1996. - № 4. - с. 65-72.

21. ДАЧО. - ф. 101. - оп. 1. - Спр. 3501. - Арк. 3-3(зв.)

Опубліковано: Морозов О. Грецькі храми в Ніжині / О. Морозов // Греки в Ніжині: збірник документів і матеріалів. - К., 2001. - С. 160 - 175; Морозов О. Грецькі храми Ніжина // Пам'ятки України: історія та культура. - 2013. - № 7. - С.24-31.

Ольга Ростовська, Роман Железко

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК

Гетьман Іван Мазепа

Науковий інтерес до історії козацько-гетьманської доби, висвітлення діяльності політичних діячів із збереження української державності в контексті європейських зовнішньополітичних відносин XVII-XVIII ст. визначають актуальність даного дослідження. У 2009 р. виповнилося 300 років від дня поразки шведсько-козацького війська під Полтавою та укладеного напередодні битви українсько-шведського союзу. Згідно наказу Президента України проводилися круглі столи, дискусії, бесіди за участю вчених, студентів, присвячених 300-річчю подій, пов'язаних з виступом гетьмана І.Мазепи та укладенням українсько-шведського договору. З'явилася можливість розширити спектр досліджень, проаналізувати історіографічну спадщину, краєзнавчі матеріали, зокрема, з історії Гетьманщини часів Північної війни (1700- 1721). Ніжинський козацький полк протягом 1700- 1709 рр. відіграв одну з ключових ролей в історії Лівобережжя.